

بازسازی نقشه‌های باعث شمال تبریز براساس اسناد و مدارک تاریخی دوره قاجار

امیر بانی مسعود*

مربی گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۸۵/۷/۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۱۷/۸۵)

چکیده:

باغ شمال تبریز، یکی از اینیه مهم دوره صفوی و به خصوص دوره قاجار است. این عمارت در دوران بعد، به خصوص زمان پهلوی اول، به دلیل عدم رسیدگی، به کل تخریب شد و در حال حاضر به جز اسم، چیزی از آن باقی نمانده است. هدف اصلی مقاله، بازسازی نقشه‌ای از باعث شمال براساس اسناد و مدارک موجود در دوره قاجار می‌باشد. متون تاریخی و نقشه‌های ترسیم شده از شهر در دوره قاجار حايز اهمیت است. از بين نقشه‌های موجود (نقشه روسی، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، نقشه دارالسلطنه اسدالله خان مراغه‌ای)، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی به علت دقت ترسیم و اطلاعات به کار رفته در آن، به عنوان مبنای بازسازی نقشه‌ی باعث شمال قرار گرفته است. در این راستا نقشه ترسیم شده باعث شمال در نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، به وسیله عکس‌ها، متون و کروکی‌های موجود، بازخوانی شده است. آنچه از متون یاد شده استنبط می‌شود، این است که طرح باعث شمال در یک دوره مشخص و با طرحی از پیش اندیشیده شده شکل گرفته است و جزو باعث‌های سکونتگاهی- حکومتی بود. طرح هندسه باعث شمال براساس محور طولی و قرینه‌سازی در دو سوی محور میانی طرح ریزی شده بود و در میان شبکه باعث‌های گوناگون مستطیل و مربع شکل، کوشکی بزرگ با استخری زیبا قرار داشت.

واژه‌های کلیدی:

باغ، باعث شمال، صفویه، قاجار، نقشه.

مقدمه

قاجار تبریز از طرف دیگر را مشخص خواهند نمود. در این بررسی از سه نقشه موجود دوره قاجار (نقشه حومه شهر-روسی، نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی و اسدالله‌خان مراغه‌ای) که به صورت کامل با غ شمال را ترسیم کرده‌اند، نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی به دلیل داشتن اطلاعات گرافیکی-نوشتاری، به عنوان نقشه اصلی در نظر گرفته شده، و دو نقشه دیگر صرفاً برای فهم سپرتحول ترسیم گرافیکی علائم نقشه در دوران قبل و بعد از نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی بررسی شده‌اند.

یکی از مهم ترین منابع فهم تاریخ گذشته‌ی ایران، به‌خصوص در دوره قاجار، منابع تصویری، اعم از نقشه‌ها، یادداشت‌های روزانه و از همه مهم‌تر عکس‌های به جا مانده از این دوره است. لذا بررسی تطبیقی این متون و آشنایی با نحوه برخورد کارتوگراف‌های ایرانی با اینیه معماری به‌خصوص نحوه ترسیم با غ ها حائز اهمیت است. اعم استاد اخذ شده از متون تاریخی، که به‌طور کامل با غ شمال را وصف کرده‌اند، عکس‌های قدیمی با غ شمال هستند که بررسی آنها ارتباط میان متون تاریخی و عکس‌ها از طرفی و نقشه‌های موجود دوره

باغ شمال بر اساس متون نوشتاری

۴۷۲، ۱۳۴۴). روملو مؤلف کتاب "احسن التواریخ"، در عهد شاه طهماسب، نیز از این با غ یاد کرده و خبر داده است که در سال ۹۲۶ هـ. شاه از قره با غ کوچ کرد و در دارالسلطنه‌ی تبریز فرود آمد و فرمان داد تا در با غ شمال جشن پادشاهانه ترتیب دهدن (روملو، ۱۳۵۷، ۴۹۹ - ۵۰۰).

بنابراین نوشتۀ میرزا علی آقا ثقه‌السلام، ظاهراً وجه تسمیه این با غ آن است که با غ مزبور را به معارضه با غ شمال هرات احداث کرده باشد، زیرا در هرات در ایام سلطان حسین بایقراء با غی بوده در مرتبه مسجد گوهرشاد بیگم معروف به با غ شمال بنابر این احتمال می‌رود که سلطان یعقوب به متابعت با غ شمال هرات، با غ شمال تبریز را احداث کرده است. این احتمال صحیح به نظر می‌رسد زیرا گذشته از این با غ جاهای دیگری از تبریز با جاهای دیگری از هرات نام‌هایی مشابه دارد، مانند خیابان هرات و (خیابان تبریز)، گازگاه هرات (گازران تبریز)، زنجیرگاه هرات (زنجیر تبریز) که زنجیر تبریز آخرین نقطه خروجی شهر به طرف تهران و در مقابل اداره زندان فعلی تبریز بود. ضمناً جای یادآوری است که در شهر سمرقند نیز با غ شمال وجود داشته است (ر.ک.ب: ثقه‌السلام، ۱۳۳۲؛ خمامچی، ۱۲۸۱).

با غ شمال به‌دلیل زیبایی محل یکی از مهم ترین مکان‌های اتراق شاهان صفوی بود و به همین دلیل، شاه طهماسب در سال ۹۶۲ هـ. قریبی شاهزاده اسماعیل میرزا را در این مکان برگزار کرد. در دوره‌ی قاجار نیز بعضی از ضیافت‌های بزرگ و

سایت با غ شمال اکنون محله‌ای است واقع در بین خیابان‌های حافظ، ارتش، کمربندی و خیابان با غ شمال، که در آن ورزشگاه، محوطه‌ی نظامی و بناهای مسکونی- تجاری وجود دارد. در مرور و جه تسمیه با غ شمال، روایت‌های گوناگونی نقل شده است. در کتاب "تاریخ امکنه شریفه رجال برجسته" در

مورد وجه تسمیه با غ شمال چنین آمده است:

"این تسمیه (با غ شمال) دو وجه می‌تواند داشته باشد، یا هنگامی که سلطان یعقوب در آن مشغول استراحت بوده باد شمال به اهتزاز در آمده و جان دل وی را نوازش کرده و به خاطر این خوشی، نام با غ را "باغ باد شمال" نهاده است و یا به اعتبار تقليید از نام با غ معروف به "شمال آباد" هرات که در نزدیکی مسجد گوهرشاد بیگم هرات بوده و در همان با غ یادگار محمد به امر سلطان حسین بایقراء در سال ۸۷۵ هـ. ق. به قتل رسیده است، نام این با غ تبریز را با غ شمال گذاشته‌اند" (ثقة‌السلام، ۱۳۳۲، ۲۱).

انتساب با غ شمال را به سلطان یعقوب، پسر او زون حسن سرسلسه دودمان آق قویونلوها، دانسته‌اند. چنانچه ابن کربلایی، مؤلف کتاب "روضات الجنان و جنات الجنان" در احوال دده عمر (متوفی ۸۹۲ هـ.) که از معاصران سلطان یعقوب بوده است، به با غ شمال با این عبارت "مرقد و مزار آن قدوه‌ی ارباب نظر و زبده‌ی اصحاب خبر، [...] در حوالی ملک زمین با غ شمال است." اشاره می‌کند (کربلایی تبریزی،

عهد پادشاهان صفوی نژاد نیز ذکری از این بستان شده. [...]
مقدار اراضی آن چهل خوار تخم افکن است و آن چهار قطعه
باشد: یک قطعه با غ بزرگ است که از دری که رو به شمال باشد
بدان داخل شوند، دو خیابان از دو سوی کشیده همه جا به آن
عمارت از دو طرف درخت سیب و امروز باشد به نظم و ترتیب.
چون به نزدیک عمارت رسد. آن جا با سه زینه (پله) به سطحی
رسد که آبگیری بزرگ در آن باشد، پس عمارتی عالی اینجا بنا
نهاده که از کریاسی (راهرو و ایوان) بازینه (پله) هایی از دو
سوی بدان عروج کنند. آن جای خضرایی (تالاری) باشد وسیع
و بلند، که یک روی آن سوی شمال و شهر گشوده و هفت
پنجره‌ی بالا رو بدان نهاده، روی دیگر به باغ گلستان و کوه
سهند و قلل پر برف آن گشوده است و جنبین آن دو اطلاق باشد
که یک روی آن به باغ و شهر است و روی دیگر به مشرق و
مغرب به در باغ رو، مشهور به باغ فرهاد و شیرین، و آن کوشک
بزرگ مزین به صور سلاطین با اقتدار بود. چون از کریاسی
(راهرو و ایوان) به باغ گلستان روند آن جای رو به جنوب
حرجه‌ها باشد به آجر پوشیده، بعضی با آینه‌بندی مزین. [...]
بین سالهای نزدیک و لیعهد دولت به آخر عمارت گلستان که به
باغ بادام روند، بنایی بزرگ کرده و حوضخانه‌ی تابستانی بس
عالی و به اطراف آن حرجه‌ها و کوشکی بس بلند، که تمامی شهر
(از آن) پیداست، بنکرده؛ چون بناهای چین که نقش‌های آن
دیده‌ام. [...] این عمارت گلستان را یک روی به باغ بادام است و به
آخر این باغ کوشکی بلند است که به یانق نگرد" (نادرمیرزا،
۱۳۶۷، ۲۳۷، ۲۳۸-۲۳۷).

اوژن اوین که بین سال‌های ۱۹۰۶-۱۹۰۷ م. به ایران
سفر کرده بود، ضمن توصیف باغ شمال از سردر زیبای آن که
توسط "بورژوا" معمار و لیعهد محمد علی‌میرزا طراحی و بنا
گردیده است. چنین می‌نویسد:

"تابستان‌ها، دم و دستگاه و لیعهد، به باغ شمال که کمی دور
از شهر واقع شده، نقل مکان می‌کنند. این باغ نیز از پادگارهای
دوران عباس میرزا است. ولی اخیراً آقای "بورژوا" معمار
و لیعهد، سردر باشکوهی به آن اضافه کرده و از آنجا وارد باغ
می‌شوند. در این باغ بزرگ، درختان بادام، زردآلو، وتاک کاشته
شده است. در پشت ساختمانی که "بیرونی" را به "اندرونی"
متصل می‌کند، یک حیاط داخلی، و در انتهای آن بنای
کلاه‌فرنگی چهار طبقه‌ای احداث شده است. کلاه‌فرنگی از آن
ساختمان‌هایی است که در هر خانه‌ی بزرگ ایرانی، یک دستگاه
از آن حتی باید باشد: یک ردیف خانه‌های کوچک چسبیده به
دیوار محوطه در ته باغ دیده می‌شوند. چادرها پشت درختان
پنهان اند. در محوطه‌ی جدگانه‌ای، جایگاهی به نام "اعتضادیه"
قرار دارد، که در داخل آن دو فرزند و لیعهد زندگی می‌کنند"
(اوین، ۱۳۶۲، ۶۰).

دونالدویلبر در کتاب "باغ‌های ایران و کوشکهای آن" در شرح
باغ شمال با مقایسه‌ی این باغ با باغ هشت بهشت که بنای آن را

جشن‌های عروسی شاهزادگان در این باغ ترتیب یافته است
نایب السلطنه عباس‌میرزا در عرصه‌ی این باغ بناهای متعدد
ساخت و در آبادی و عمارت آن تأثیر بزرگ بخشیده به خود
اختصاص داد چنانکه این باغ را در متون تاریخی باغ شاهزاده
نیز ذکر شده است.

در ذکر ابعاد و اندازه‌ی باغ، فرهاد میرزا در کتاب "زنبل"

چنین می‌نویسد: "طول باغ شمال تبریز یکهزار و پنجاه ذرع تبریز و عرض باغ
پانصد و بیست و چهار ذرع تبریز است. ذرع تبریز با ذرع
عراقی در هشت ذرع، یک ذرع تفاوت دارد که ذرع تبریز زیادتر
است" (به‌نقل از، مشکور، ۱۳۵۲، ۲۲۲).

اعتماد‌السلطنه در "مرات البلادان" در توصیف تبریز و باغ
شمال می‌نویسد:

"باغ شمال از بناهای نایب‌السلطنه مرحوم است. خود این
باغ وسیع و به قدر گنجایش پنجاه خوار بذرافکن زمین دارد که
آن را چهار قطعه باغ و یک تخته گلزار نموده‌اند. در مقابل عمارت
قدیم آن بر حسب امر اقدس ولیعهد (مصطفی‌الدین میرزا) عمارت
خوب ممتازی بنا نموده‌اند و در کار اتمام آن هستند. وضع این
عمارت را طوری قرار داده‌اند که گلزار در میان این دو عمارت
اتفاق افتاده‌اند و در وسط گلزار برای حوش خانه ساخته و از
انواع غریب و عجیب آن در آن بنا جمع آورده‌اند. کنار خیابان را
از ابتدای انتها مجر نصب نموده‌اند" (اعتماد‌السلطنه،
۱۳۶۷، ۲۴۶).

عبدالعلی‌ادیب‌الملک در سال ۱۲۷۵ ه.ق. به علت فسادی که
از ناحیه‌ی میرزا صادق خان قائم مقام در امر پیشکاری و بقایای
آذربایجان پیدا شده بود، مأمور شد که به آنجا برود و با نظر
وزیر نظام، میرزا افضل‌الله نوری به این قضیه رسیدگی کند. او
در این مأموریت، در ذیل یادداشت‌های روزانه‌ی سفر در وصف
باغ شمال چنین می‌نویسد:

"باغ شمال باقی است خجسته و گل‌های شادمانی در آنجا
رسته. به مساحت پنجاه خوار است و از روضه‌ی رضوان
یادگار. [...] در سردر عمارت تالاری است شاهنشین و دلکش و
در هر جرزی تمثیل منفذ. در جنبین تالار دو راهرو و دو
بالاخانه است و جایگاهی بی‌مثل در زمانه. در برابر تالار
حوضی است پرآب بلکه چون لجه‌ی سیماب عرض دارد و
جایگاهی با صفات از آنجا کسی به خاطر نیارد. خلوت‌ها و
عمارت‌اندرونی دارد و هر کس در آنجا ممکن شود روزگاری به
راحت می‌گذارد. عقب این عمارت باغ بادامستان است"
(ادیب‌الملک، ۱۳۴۹، ۲۰۰-۲۰۱).

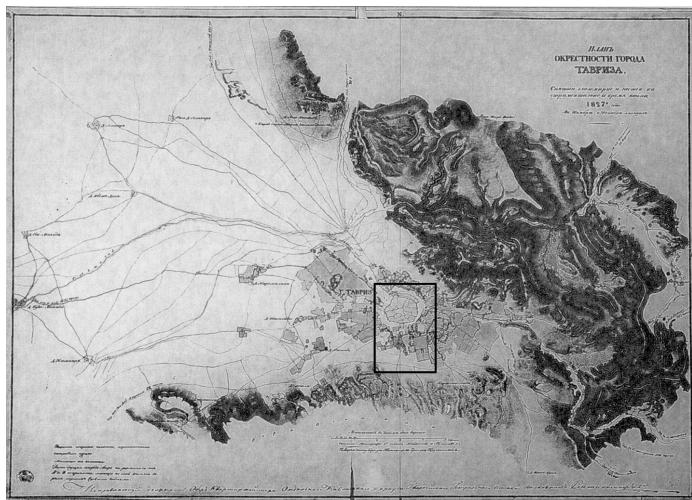
نادرمیرزا در کتاب "تاریخ و جغرافی دارالسلطنه" در
وصف باغ شمال چنین می‌نویسد:

"این جای نامدار به جنوب شهر تبریز است. نخست نامی که
از این جای دیده‌ام آن است که "باغ عشرت باد شمال" و "هشت
بهشت" تبریز را سلطان یعقوب بن حسن پادشاه بنای نهاد و به

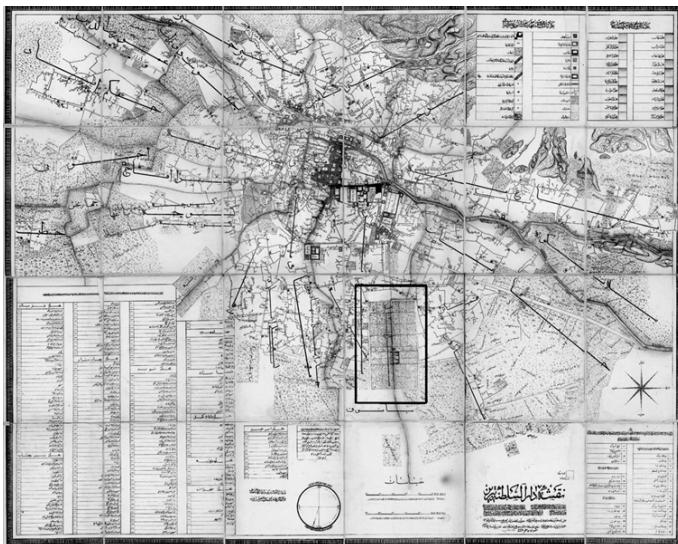

عکس ۱- عکس هوایی باغ شمال (۱۳۴۳ ه.ش.)

نقشه ۱- نقشه شهر تبریز- روسی (۱۸۲۷ م.)

نقشه ۲- نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷ق.)

به اوزون حسن و یا پسرش یعقوب نسبت داده‌اند، آنها را یکی دانسته و می‌نویسد:

"این با غاز حیث اندازه در ردیف با غاهی هزار جریب و فرح‌آباد می‌باشد که مدتی بعد در اصفهان احداث گردید. قسمت اعظم مساحت آن را کاخ‌های متعدد و بنای مخصوص سکونت مستخدمان اشغال کرده بود. بازرگانی از اهل وین که اندک مدتی پس از اتمام این با غاز به تبریز مسافرت کرده است به توصیف آن می‌پردازد ولی نظر به مفصل بودن این توصیف از نقل قول کامل آن در این کتاب معذوریم. وی می‌نویسد: در محل تقاطع طرح صلیبی چند حیاط و کوشک بزرگی احداث شده بود. کوشک ساختمانی یک طبقه با اطاق‌های متعدد بود که در اطراف تالار بزرگ پذیرایی ساخته شده بود. این کوشک از سنگ مرمر بنا شده و دیوارهای آن بانقاشی‌های دیواری تزیین گردیده بود. تالار مرکزی آن دارای گنبدی بود که نمای خارجی اش را زر انداز کرده بودند. در استخرهای مجاور، کشتی‌ها و قایق‌هایی دیده می‌شد که آنها را بسیار استادانه درست کرده بودند تا جنگهای دریایی را نشان دهد. در قرون بعد نام عشرت‌آباد را به این محل اطلاق کردند ولی قبل از پایان قرن نوزدهم نام آن به باغ شمال تبدیل یافت. این با غ دقیقاً در سمت جنوب و حومه‌ی شهر واقع گردیده بود" (ولبر، ۱۳۴۸-۲۴۸، ۱۳۴۶).

در زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه باغ شمال جزو املاک دولتی محسوب می‌شد. در زمان محمدعلی میرزا باغ شمال به پایگاه سربازان دولتی و سواران طرفدار استبداد شد و در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۲۰ ه.ق. قرارگاه قشون روس تزاری بود. این با غ تا اواخر دوره قاجار، آباد و گردشگاه مردم تبریز بود، اما به مرور زمان از رونق افتاده تادر حدود ۱۳۰۸ ه.ش. شهرداری وقت، میرزا محمدعلی تربیت، عرصه‌ی آن را تفکیک کرد و به معرض فروش گذاشت شد. با این همه، قسمتی از آن تا سال ۱۳۲۰ ه.ش. مشجر و عمارتی در وسط آن باقی بود. به نظر می‌رسد تفکیک با غ در زمان میرزا محمدعلی تربیت، بر اساس کرت‌بندی و محورهای طولی و عرضی با غ اتفاق افتاده همانگونه که در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ ه.ش. ملاحظه می‌شود (عکس ۱). هنوز بعد از گذشت حدود ۲۵ سال، هندسه با غ از بین نرفته است. از سال ۱۳۴۵ ه.ش. به بعد هم به تدریج ساختمان‌های دیگری در محل با غ احداث گشت، و در حال حاضر جزء اسم، چیزی از آن باقی نمانده است (عکس ۱).

باغ شمال بر اساس منابع تصویری

- تبریز از معدود شهرهای ایران است که تاکنون ۱۰ نقشه، به صورت کوکی و یا ترسیم به شیوه‌ی مدرن از آن در دست است (تهرانی و دیگران، ۱۳۸۵، ۱۰). با غ شمال تنها در سه نقشه دوره‌ی قاجار به صورت کامل ترسیم شده است، که عبارتند از:
- نقشه حومه شهر تبریز- روسی، ترسیم به سال ۱۸۲۷ م. (نقشه ۱)

نقشه ۴- طرح باغ شمال در نقشه شهر تبریز- روسی.

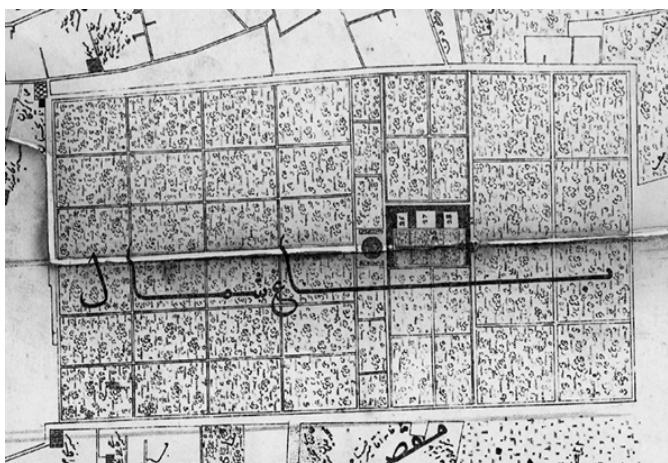

و محمد رضا مهندس تهیه شده و در دوازدهم شهر شعبان المعلوم سال ۱۲۹۷ هجری قمری در تبریز در دارالطباع کربلاجی اسد آقا چاپ شده است (تهرانی و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۳۲). نقشه با چاپ سنگی بر روی کاغذ به ابعاد 756×970 سانتی متر، چاپ سنگی چاپ شده است. علائم و جداول گرافیکی و نوشتاری نقشه را می‌توان به صورت زیر دسته بندی کرد:

۱. اطلاعات نوشتاری: این اطلاعات شامل توضیحات در مورد عنوان، سال، افرادی که در مورد نقشه برداری کمک کرده اند، جداول معرفی محلات و زیر محلات و توضیحاتی در مورد رودخانه‌ی آجی چای تبریز است.

۲. اطلاعات تلفیقی (نوشتاری- گرافیکی): مقیاس نقشه، جدول علائم خاص به کار رفته در داخل نقشه، محل رنگ‌آمیزی بعدی نقشه و قبله‌نمای نقشه را شامل می‌شود (نقشه ۵).

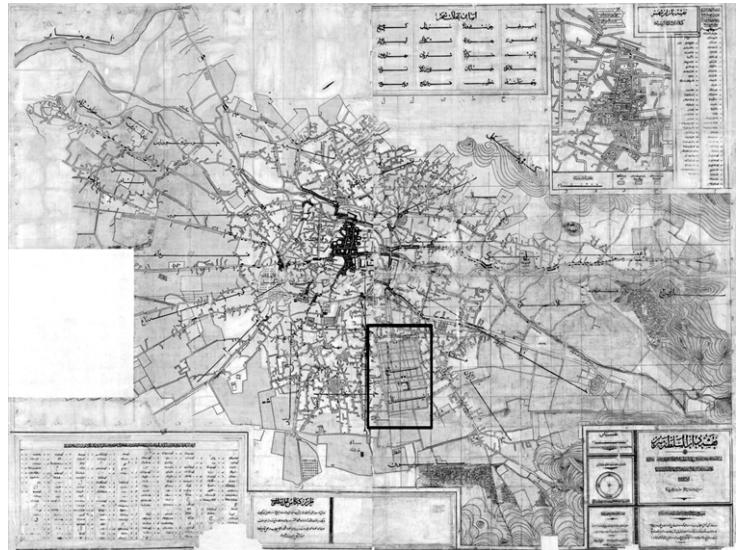
نقشه ۵- طرح باغ شمال در نقشه دارالسلطنه قراجه داغی.

- نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، ترسیم به سال ۱۲۹۷ م.ق. (نقشه ۲)

- نقشه دارالسلطنه اسدالله خان مراغه‌ای، ترسیم به سال ۱۳۲۷ م.ق. (نقشه ۳)

نقشه ۳- نقشه اسدالله خان مراغه‌ای (۱۳۲۷ م.ق.)

نقشه حومه شهر تبریز- روسی (۱۸۲۷م.)

نقشه حومه شهر در سال ۱۸۲۷ م. توسط نقشه برداران روسی تهیه شده است. این نقشه با اساس قراردادن نقشه یافته شده در ستاد کل شهر تبریز به سال ۱۸۲۷ میلادی، که توسط نقشه برداران فرانسوی ترهزل- فابویه (۱۸۰۷-۱۸۰۸ م.) ترسیم شده، مورد بازبینی مجدد قرار گرفته است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸، ص ۹۲). بنابراین اساس نقشه‌ی حومه شهر تبریز، نقشه فرانسوی است، که ظاهراً دقت ترسیم گروه نقشه برداری روسی از نقشه برداران فرانسوی بالاتر بوده است. این نقشه نشان می‌دهد، شهر در میان تعداد زیادی روستا، راه‌های کاروان‌رو و باغ‌های حومه شهر قرار دارد. به نظر می‌رسد ترسیم نقشه‌ی شهر از نظر نظامی مدنظر بوده است، لذا مناطق دفاعی در آن مشخص شده‌اند. باغ شمال در این نقشه با تاکید خاصی ترسیم شده و ظاهراً فقط محل استقرار آن در حوالی شهر مورد توجه بوده است. در این نقشه، بر محورهای باغ و کوشک وسط باغ نیز تاکید شده است (نقشه ۶).

نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷ م.ق.)

این نقشه به امر ولی‌عهد مظفر الدین میرزا با اهتمام عباس خان، سرتیپ و رئیس دولتی تبریز و محمد میرزا، مهندس و معلم ریاضی

دارالسلطنه قراجه‌داغی به این نقشه، دقیق کافی به عمل نیامده است، درحالی‌که ۳۰ سال میان دو نقشه فاصله زمانی وجود دارد. تنها تفاوت عمده‌ی دو نقشه، وجود نقشه بازار شهر در نقشه‌ی اسدالله‌خان مراغه‌ای است که به دقت و با برداشت میدانی ترسیم شده است.

نقشه‌ی باغ شمال در این نقشه (نقشه ۶) شکل شماتیک دارد. خطوط داخلی عمودی و افقی به شکل خط‌چین ترسیم شده‌اند و به نظر می‌رسد مکان‌یابی کوشک وسط باغ از روی نقشه‌ی قراجه‌داغی صورت گرفته است. با این تفاوت که در قسمت باغ بزرگ، مکان نسبتاً بزرگی (در مقیاس نقشه) علامت گذاری شده که شاید بنایی است که در دوران بعدی در موقعیت باغ‌شمال ساخته شده است (گویا تصویر عمارت اعتضادیه متعلق به این مکان در طرح باغ‌شمال در نقشه اسدالله‌خان مراغه‌ای است). از طرفی با مقایسه‌ی نقشه با نقشه‌های قراجه‌داغی و نقشه‌ی روس‌ها، به نظر می‌رسد کرت‌بندی باع به صورت شماتیک و بدون برداشت میدانی ترسیم شده، بی‌آنکه مشخص شده باشد که چرا خطوط تقسیم‌بندی باع به صورت خط‌چین ترسیم شده‌اند. از مشخصات مهم دیگر این نقشه، ترسیم سردر باع بزرگ و ترسیم درست گرافیکی آب‌نمای بزرگ باع (آبگیر) است که مورد اول در نقشه دارالسلطنه وجود ندارد (به احتمال زیاد آن دوره ساخته نشده بود) و مورد دوم در مقایسه با نقشه قراجه‌داغی بهتر ترسیم شده است.

بررسی تطبیقی متون نوشتاری و منابع تصویری

همان‌طور که قبلاً گفته شد از متون تاریخی برای استخراج اطلاعات درباره‌ی باغ‌شمال استفاده شده است. متن کتاب "تاریخ و چغافی دارالسلطنه تبریز"، نوشته نادر میرزا، و نقشه قراجه‌داغی به دلیل هم عصر بودن، از منابع اصلی برای بازخوانی بهشمار می‌رودند. ازسویی با بررسی نقل قول‌های مورخین، گاه برخی از گفته‌ها مانند توصیف دونالدویلبر در کتاب "باغ‌های ایران و کوشک‌های آن"، به خصوص در بخشی که از بازرگان وینی نقل قول می‌شود، اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد؛ این بازرگان در بخشی از سفرنامه، آب‌نمای باع را محل کشتی‌ها و قایقهایی برای نمایش جنگ‌های دریایی توصیف کرده است که درست به نظر نمی‌رسد، زیرا نادر میرزا در کتاب "تاریخ و چغافی دارالسلطنه تبریز" در باره‌ی قنات "شاهزاده" نوشت‌است: "به هر هفته یک شبانه روز خالصه‌ی باع شمال بود آنگاه که آفتاب غروب کردی شب آدینه، تا آنکه باز به مغرب شدی شب شنبه. سالیان دراز من بدینگونه دیدم که از آیگیر باع شمال بیرون شدی

درواقع، این نقشه را ایرانیان تحصیل کرده در مدرسه‌ی دارالفنون تبریز ترسیم کرده‌اند و برای اولین بار مفهوم امروزی توپوگرافی در آن به کار رفته است (تهرانی و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۳۵). در این نقشه برای اولین بار برای تفکیک متون نوشتاری از چند خط فارسی استفاده شده است. همچنین برای اولین بار موقعیت محلات با تأکید بر مرز بین آنها مشخص شده است. حجم زیاد اطلاعات در متن نقشه این امکان را فراهم می‌آورد که آن را کتابی تصویری بنامیم، که بررسی جدی آن مستلزم روش‌های کم و بیش ابداعی نیز است. طرح باع‌شمال در نقشه‌ی دارالسلطنه قراجه‌داغی تقریباً به صورت کامل، با تفکیک محورهای باع و مشخص کردن محل قرارگیری کوشک با عالم گرافیکی (پر و خالی) ترسیم شده است. در این نقشه، جهت تفکیک خطوط عمودی و افقی، که به احتمال زیاد مسیرهای حرکتی باع را نشان می‌دهند، از خطوط درشت و نازک استفاده شده است. محل قرارگیری کوشک، به صورت پلان مستطیلی با فضاهای پر و خالی پشت کوشک رو به شمال ترسیم شده است.

نقشه‌ی دارالسلطنه اسدالله‌خان مراغه‌ای (۱۳۲۷ق.)

اسدالله‌خان مراغه‌ای مشهور به اسدالله مهندس، این نقشه را در سال ۱۳۲۷ هجری قمری با ابعاد 222×173 سانتی‌متر ترسیم کرده و با دست رنگ شده است (تهرانی، ۱۳۷۹، ص ۳۱). این نقشه در مقایسه با نقشه‌ی دارالسلطنه قراجه‌داغی، اطلاعات کمتری دارد، و بنظر می‌رسد در انتقال نقشه‌ی

نقشه ۶ - طرح باع‌شمال براساس نقشه دارالسلطنه اسدالله‌خان مراغه‌ای (شماره‌ها و پیکان‌های داخل نقشه مناسب با شماره‌های عکس‌ها و جهت دید عکس‌می‌باشد).

عکس-۳-عمارت اعتضادیه

در پایین و سمت راست نقشه دارالسلطنه قراجه‌داعی، فهرستی از اسمای گنجانده نشده در داخل نقشه وجود دارد که به این شکل نوشته شده است:

"لوحه ایست برای اسمای ابنيه‌های دیوانی که ممکن نشده در موضع خود نوشته شود لهذا به ترتیب اعداد فرانسه که در روی هر یک از آنها نوشته شده است در این لوحه ثبت شده تا اینکه مطالعه کنندگان را استحضاری حاصل آید".

در بالای شماره‌های ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰ عنوان فرعی "اسمای عمارت‌های باغ شمال" به ترتیب به اسمای "حرم خانه"، "حيات نظارت خانه"، "دیوانخانه"، "حيات خلوت اصطبل سرکاری" و "کلاه فرنگی باغ شمال" اشاره شده است. از شماره‌های مذکور، شماره‌های ۲۶، ۲۷، ۲۸، در روی نقشه قابل رویت است و بقیه شماره‌ها قابل تشخیص نیست.

درنهایت با اطلاعات به دست آمده از روی نقشه دارالسلطنه قراجه‌داعی و توصیف نادر میرزا در مورد بنایهای موجود در باغ شمال و همچنین بررسی نقشه اسدالله خان مراغه‌ای می‌توان منطقه‌بندی باغ (طبق توصیف نادر میرزا که قائل به چهار باغ تحت عنوان باغ شمال بود) به اسمای باغ بزرگ (باغ سیب و امروز)، باغ بادام (در دو طرف عمارت قدیم و کلاه فرنگی، عکس ۴ و ۵)، باغ گلستان و باغ فرهاد و شیرین (باغ تخته گلزار و یا باغ رز) را شناسایی کرد. اما اصطبل سرکاری که با شماره‌ی ۲۹ در زیر نقشه‌ی دارالسلطنه قراجه‌داعی در داخل جدول مربوط به اسمای عمارت باغ شمال ذکر شده است، در نقشه قابل تشخیص نیست. همچنین پس از بررسی عکس‌ها و کروکی‌های موجود و توصیف نادر میرزا و اعتمادالسلطنه نقشه‌ای هم بر اساس نقشه قراجه‌داعی تهیه شده که در آن کوشش شده است محل قرار گیری عکس‌یا نقاش که کروکی را ترسیم نموده، معلوم شود.

و سراسر به هر جای غلطیدی سیراب کردی [...]" (نادر میرزا، ۱۳۷۴، ص ۷۵).

ظاهراً محدودیت آب و وسعت باغ باعث شده بود، آبگیر آن از حد معمول بزرگتر ساخته شود و همین شاید باعث بدفهمی بازگان وینی شده بود، البته با این فرض که در داخل آبگیر بزرگ چند قایق کوچک هم برای تفریح و سرگرمی اهالی اندرونی باغ مهیا بوده باشد (عکس ۲).

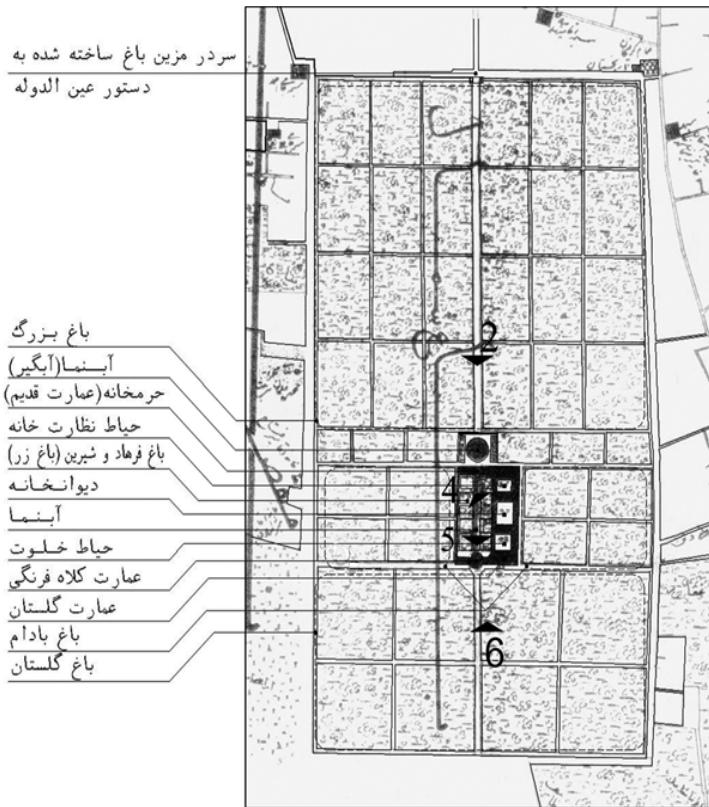
عکس-۲-عمارت قدیم

نقشه باغ شمال ارائه شده از طرف ویلبر، دقیقاً از نقشه دارالسلطنه قراجه‌داعی کپی شده است، که در فهم محل قرارگیری عمارت‌های باغ شمال هیچ کمکی نمی‌کند. بنابراین، به نظر می‌رسد با توجه به این که نقشه حومه شهر تبریز کاربرد نظمی داشته، فقط به منطقه‌بندی و نحوه قرارگیری باغ شمال در تبریز توجه کرده است، و هیچ مشخصه‌ای (به جزء خطوط اصلی تقسیم باغ) که عناصر باغ شمال را مشخص کند در آن نیست، لذا در مقایسه با نقشه‌ی قراجه‌داعی اهمیت کمتری دارد.

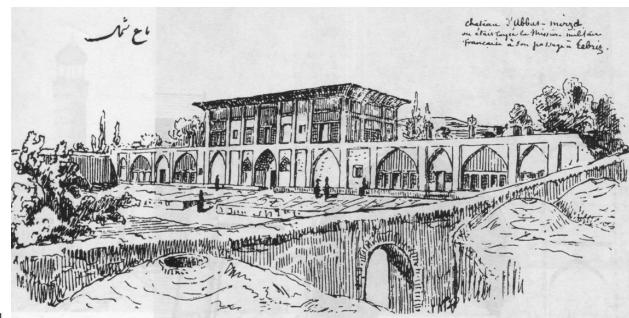
در نقشه دارالسلطنه اسدالله خان مراغه‌ای نیز که بر اساس نقشه دارالسلطنه قراجه‌داعی ترسیم شده و بیشتر کاربرد تجاری داشته است (ظاهراً به همین دلیل موقعیت بازار تبریز در آن از اهمیت خاصی برخوردار است)، نقشه باغ شمال، دقت کمتری دارد؛ به طور مثال امتداد خیابان‌های باغ بزرگ و باغ گلستان که در نقشه قراجه‌داعی تقریباً در یک امتداد ترسیم شده، در نقشه اسدالله خان مراغه‌ای با یک اغراق خاص فقط به صورت شماتیک رسم شده‌اند. تنها نکته‌ی مهم نقشه اسدالله خان مراغه‌ای تأکید روی سردر اصلی باغ بزرگ، ترسیم درست آب‌نمای اصلی باغ بزرگ (در نقشه قراجه‌داعی آب‌نمای باغ بزرگ با همان ابزار گرافیکی عمارت‌های ساخته شده داخل باغ ترسیم شده است) و تاکید بر اختلاف سطح باغ بزرگ با صفوی عمارت‌های قدیم و کلاه فرنگی است. همان‌طور که پیشتر گفته شد، در این نقشه در سمت شمال غربی بنای ساخته شده دیگری (عمارت اعتضادیه، عکس ۳) وجود دارد که در سفرنامه اوین به آن اشاره شده است.

جلوی آن به نحوی بود که در موقع و مناسبات‌های خاص، نیروهای نظامی بتوانند جهت سان و رژه در باغ حضور بهم رسانند. اساس طرح کوشک، معماری تلفیقی دوره قاجار با استفاده از المان‌ها و الگوی فضایی معماري اروپا بود.

نقشه‌۷- طرح بازسازی شده باع شمال براساس مدارک موجود (شماره‌ها و پیکان‌های داخل نقشه متناسب با شماره‌های عکس‌ها و جهت دید عکاس می‌باشد).

عکس ۶- سلام مظفرالدین میرزا ولیعهد در کلاه فرنگی (۱۳۰۰ق.م.).

عکس ۴- نمای داخلی اندرونی عمارت قدیم.

عکس ۵- نمای داخلی اندرونی عمارت قدیم، دید از داخل باع فرهاد و شیرین.

با توجه به مدارک موجود (تصویری - نوشتاری) و همچنین نقشه بازسازی شده باع، چنین می‌توان بیان داشت که طرحی، ساخت و شکل‌گیری باع شمال در یک دوره مشخص (آق‌قویونلوها) و با طرحی از پیش اندیشیده شده، و مطابق با سنت‌ها و روش‌های کمایش پایدار و دائمی باع‌سازی ایرانی - شکل‌گرفته بود. از طرفی با توجه به شرایط خاص اجتماعی - سیاسی زمان شکل‌گیری باع می‌توان طرح باع را جزو باع‌های حکومتی - سکونتگاهی دسته‌بندی کرد.

اساس طرح هندسی باع شمال، محور طولی و قرینه سازی در دو سوی محور میانی است و در میان شبکه‌ی باعچه‌های گوناگون مستطیل و مربع شکل، کوشکی بزرگ با استخری زیبا قرار می‌گرفت که تقریباً دو سوم طول باع را اشتغال می‌کرد. اینیه موجود در باع شامل دو بخش اندرونی و بیرونی بود (نقشه ۷؛ عکس‌های ۶ و ۷). طراحی و ساخت بخش اندرونی باع به گونه‌ای بود که دارای حریم از لحاظ اجتماعی و کالبدی معینی داشته باشد. بنابراین اگر در فضای کوشک باع مجلس میهمانی ای برپا می‌شد و پذیرایی از افراد نامحرم در آنجا صورت می‌گرفت، خلوت و حریم عرصه اندرونی حفظ می‌شد و به این ترتیب زندگی خانوادگی افراد در آنجا بدون اشکال تداوم می‌یافت. کوشک باع که به عنوان عمارت بیرونی، طراحی شده بود در روی محور طولی باع قرار داشت و طراحی فضای

تیرز عمارت جدید در باغ شمال

۱۳۲۸

عکس ۷- بنای جدید در محل عمارت قدیم.

نتیجه گیری

شیرین" و وجود تنوع فضایی در عمارت قدیم بخش اندرونی حاکی از اقامت طولانی در باغ بود.

- در باغ شمال نیز، همچون بسیاری از باغ‌های ایرانی، دو عمارت اصلی (عمارت قیم و کلاه فرنگی) بوده است.
- در این باغ نیز از درختان سایه‌انداز در امتداد محور اصلی و فرعی باغ به وفور استفاده شده بود.
- به نظر می‌رسد چرخش آب در باغ مطابق اصول باغ ایرانی در آن وجود نداشته و امتداد خیابان‌های اصلی و فرعی باغ بدون مسیر حرکت آب طراحی شده است.

مشخصات کلی باغ شمال را می‌توان به شرح زیر خلاصه نمود:

- باغ شمال در اصل از چهار باغ به اسامی باغ بزرگ (سیب و امروز)، باغ بدام، باغ فرهاد و شیرین (باغ رز) و باغ گلستان تشکیل شده بود. ولی همانطور که در نقشه ۸ مشاهده می‌شود طرح کلی باغ از یک هندسه باغ ایرانی اقتباس شده و تنوع باغ‌ها، باعث از بین رفتن طرح نشده بود.
- تأکید بر فضای حیاط اندرونی به عنوان باغ و نام‌گذاری این فضا به اسامی "تخته گزار"، "باغ رز" و "باغ فرهاد و

فهرست منابع:

- ادیب‌الملک، عبدالعلی (۱۳۴۹)، دافع الغرور، به کوشش ایرج افشار، انتشارات خوارزمی، تهران.
- اعتماد‌السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷)، مرات البلادان، ج ۲، به کوشش عبدالحسن نوابی، میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران.
- اوین، اوژن (۱۳۶۲)، ایران امروز ۷-۱۹۰۶-۱۹۰۷، ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی، کتابفروشی زوار، تهران.
- تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹)، نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ قمری اسدالله خان مراغه‌ای، مجله‌اشر، شماره ۳۱-۳۲، میراث فرهنگی کشور.
- تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز؛ بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵)، بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز، سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران.
- ثقة السلام (۱۳۲۲)، تاریخ امکنه شریفه و رجال بر جسته تبریز، شفق، تبریز.
- خاماجی، بهروز (۱۳۸۱)، محلات قدیمی و تاریخی شهر تبریز در شهرداری منطقه ۳، روابط عمومی شهرداری منطقه ۳ تبریز، تبریز.
- روملو، حسن (۱۳۵۷)، احسن التواریخ، به اهتمام عبدالحسین نوائی، انتشارات بابک، تهران.
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۴۷)، آثار باستانی آذربایجان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- کربلائی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۴۴)، روضات الجنان و جنان الجنان، ج ۱، تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۵۲)، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، انجمن آثار ملی، تهران.
- مهریار، محمد؛ همکاران (۱۳۷۸)، اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- نادر میرزا (۱۳۷۴)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، تصحیح غلام‌رضا طباطبایی مجذ، انتشارات ستوده، تبریز.
- ورجاوند، پرویز (۱۳۷۳)، باغ در ایران، در دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائیره المعارف اسلامی، تهران.
- ویلبر، دونالدو (۱۳۴۸)، باغهای ایران و کوشک‌های آن، ترجمه‌ی مهین دخت صبا، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.

منابع تصویر:

- آرشیو سازمان نقشه‌برداری کل کشور. (عکس شماره ۱).
 آرشیو موزه کاخ گلستان. (عکس شماره ۲).
 بانی مسعود، امیر (نقشه شماره ۷).
 پورحسین خونیق، ابراهیم، (۱۳۸۲)، تبریز به روایت تصویر، انتشارات دانیال، تبریز. (عکس شماره ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - ۷).
 تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز؛ بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵)، بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز، سازمان عمران و بهسازی شهری، تهران. (نقشه شماره ۲ - ۳ - ۴ - ۵ - ۶).
 مهریار، محمد؛ همکاران، (۱۳۷۸)، استناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی، تهران. (نقشه شماره ۱ - ۴).